

भावगीताचे स्वरूप - एक चर्चा

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - श्रीनिवास खळे : एक संकलन, संपा. भा. ग. शेंरे, प्रकाशक - शुभा शेंरे, मुंबई, १९७०)

१. गीत आणि कविता : अशोक रानडे आणि मंगेश पाडगांवकर

रानडे : पाडगांवकर, तुम्ही कविता लिहिल्या आहेत आणि गाणीही लिहिली आहेत. या दोन लेखन-प्रकारांत काही मूलभूत फरक आहे असे तुम्ही मानता का?

पाडगांवकर : कविता आणि गीत यांच्यांत तांत्रिकदृष्ट्या मूलभूत फरक आहे, असे धरून चालायचे कारण आहे असे मला वाटत नाही. तसे पाहिले तर अनुभवाच्या प्रकृतीनुसार एक कविता आणि दुसरी कविता यांतही फरक असतोच. तरी या दोन्ही कविता काव्य आहेत असेच आपण म्हणतो; त्याचप्रमाणे कविता नि गीत हे दोन्हीही काव्यानुभवाचेच विशिष्ट प्रकारचे आविष्कार आहेत. त्यांच्यातला फरक गृहीत धरूनही मला असे वाटते. पण असे असले तरी गीत ही एक संमिश्र कला आहे असे मी मानतो. संमिश्र या अर्थाने की त्यांत लिहिणारा, संगीतरचनाकार आणि गाणारा हे तीन घटक असतात.

रानडे : हे तीन घटक अस्तित्वात असतात म्हणून कवितेपेक्षा गीत वेगळे असते असे मला म्हणायचे नाही. मला सुचवायचे आहे ते असे की गीताला-त्याच्या स्वरूपाला-आकार देणाऱ्या प्रेरणा वेगळ्या असतात आणि म्हणूनच गीत कवितेपेक्षा वेगळे असते.

पाडगांवकर : कविता आणि गीत सुचणे या गोष्टीचा विचार केला असता या मागच्या प्रेरणा भिन्न असतात, पण त्यांच्या स्वरूपांत मूलभूत फरक निर्माण व्हावा इतक्या भिन्न असतात असा माझा तरी अनुभव नाही. जीवनातले नानाविध अनुभव कवी घेत असतो. या अनुभवांत कलाकृतीची बीजे त्याला दिसतात. या अनुभवाची प्रकृती त्याच्या मनाला जशी जाणवते तशी तो छंद, वृत्त आणि एकूण रचना यांची निवड करित असतो. हेच सूत्र धरून मी पुढे असे म्हणून की एखादा अनुभव तो बोलभाषेची लय पकडून मुक्तछंदांत व्यक्त करतो. तर दुसरा एखादा अनुभव तो विशिष्ट वृत्तात किंवा छंदात गीत म्हणून रचतो.

रानडे : प्रत्येक काव्यानुभव त्याच्या प्रकृतीशी अपरिहार्य असे छंद-वृत्ताचे रूप घेतो, असे जर म्हटले तर गीताच्या बाबतीतही हे खरे असायला हवे. याचाच अर्थ असा की वृत्त आणि छंद यांची विविधता गीतामध्ये कवितेच्या बाबतीत असते तितकीच विपुल असायला हवी; परंतु प्रत्यक्षात ती तशी दिसत नाही, याचे कारण कोणते असावे? मला असे वाटते की कवितानिर्मितीच्या मागच्या प्रेरणा जितक्या सूक्ष्म आणि विविध असतात, मानवी जीवनातली अनुभवांची गुंतागुंत व्यक्त करणाऱ्या असतात, तितक्या त्या गीतात नसाव्यात असे वाटते. त्या मानाने गीतामागच्या प्रेरणा या अधिक ढोबळ असतात. प्रेरणांच्या या वेगळ्या स्वरूपामुळे त्यांना मिळणारा जो आकार असतो त्यांत फरक पडतो.

पाडगांवकर : गीतामागच्या प्रेरणा ढोबळ असतात असे तुम्ही म्हणता. तुमचे दुसरे विधान असे की गीतातल्या वृत्त-छंदात विविधता कमी आढळते. तुमच्या परवानगीने तुमची ही दोन्ही विधाने तपासून पाहण्याचा प्रयत्न मला करायचा आहे. गीतामागच्या प्रेरणा ढोबळ असतात हा तुमचा अनुभव आपण वादासाठी गृहीत धरून चालू. परंतु ढोबळ असतात याचा अर्थ त्या ढोबळ असल्याच पाहिजेत असा नव्हे. प्रेरणा ढोबळ असल्याशिवाय चांगले गीत निर्माण होणे शक्य नाही, असे जर कुणी म्हटले तर कुठल्याही कवीला ते मान्य

होईल असे मला वाटत नाही. त्या ढोबळ आहेत असे एका विशिष्ट कालखंडात निर्माण झालेली गीते ऐकून जर आढळले तर त्याचा संबंध या प्रेरणेच्या मूलभूत स्वरूपाशी नसून तो त्या कालखंडात लिहिणाऱ्या कवीच्या कुवतीशी, सामाजिक रसिकतेच्या सर्वसामान्य पातळीशी किंवा लिहिणारे आणि ऐकणारे या दोघांनीही केवळ सवय म्हणून आंधळेपणे स्वीकारलेल्या काही संकेतांशी आहे असे म्हणावे लागेल. तुमचे दुसरे विधान छंदाच्या विविधतेविषयी होते आणि त्यातून व्यक्त होणाऱ्या अनुभवाच्या सोपेपणाविषयी होते. याही गोष्टी प्रत्यक्षांत आहेत असे जरी धरून चालले तरी त्यांचा संबंध पुन्हा गीतलेखकाच्या कलावंत म्हणून आत्मसंतुष्ट सुस्तपणाशी जोडावा लागेल. मी तो मूलभूत प्रेरणेशी जोडणार नाही. तुमच्या या दोन्ही विधानांच्या बाबतीतला माझा तात्त्विक दृष्टिकोन मी येथे मांडला.

आता या तात्त्विक दृष्टिकोनाला काहीसा छेद जाण्याचा धोका पत्करूनही एक गीतलेखक म्हणून माझा प्रत्यक्षातला अनुभव मला सांगावासा वाटतो. प्रत्यक्षात वस्तुस्थिती अशी आहे की सिनेमा-नाटकांमुळे किंवा बाजारात प्रसिद्ध होणाऱ्या ध्वनिमुद्रिकांमुळे गीत या आविष्काराच्या व्यापारी बाजूला फार महत्त्व येते. त्यामुळे गीताची प्रत्यक्ष निर्मिती करायची म्हणजे लिहिणारे, गाणारे, वाजवणारे, संगीत देणारे, स्टुडिओ इत्यादी यांत्रिक साधने यांच्यावर फार मोठ्या प्रमाणांत खर्च करावा लागतो. हा केलेला खर्च भरून काढायचा अशी उत्पादकाची दृष्टी असणारच. यामुळे गीताची ध्वनिमुद्रिका विकत घेणारा मनुष्य, त्याच्या आवडीनिवडी, त्याने कवटाळलेले संकेत यांना प्रत्यक्षात अवास्तव महत्त्व येते व असा महत्त्वाचा दबाव गीतलेखकाच्या अंतर्मनावर कुठेतरी असतो. तुम्ही ज्याचा उल्लेख ढोबळपणा म्हणून करता तो विशेष या दबावापोटी निर्माण झालेल्या तडजोडीचाच परिणाम असतो. माझी एखादी कविता लोकांना कळली नाही तर भवभूतीचे सोईस्कर अनुकरण करून मी असे म्हणतो की आज नाही, आणखी शंभर वर्षांनी माझा जो कोण समाधनधर्मी येईल त्याला ही कविता कळेल. परंतु माझी गाण्याची रेकॉर्ड ही आज खपली नाही तरी आणखी शंभर वर्षांनी तिच्या हजारो प्रति खपतील असं जर मी म्हणू लागलो तर मला वेड्यात काढतील.

रानडे : आपण इथे कलेची सामाजिक मीमांसा, कलेचे अर्थकारण किंवा मराठी काव्याच्या क्षेत्रात विशिष्ट कालखंडात निर्माण झालेली विशिष्ट स्थिती इत्यादी बाबींचा विचार करित नसून गीताच्या संकल्पनेचा विचार करतो आहोत. संकल्पनेचा हा विचार करित असताना असे लक्षात येते की निर्मितीच्या क्षणी नियंत्रण करणारी शर्त कवीच्या मनात असते ती एवढीच की माझी अमूक एक रचना ही वाचली जाणारी आहे आणि अमूक एक रचना ही केवळ वाचली जाण्यासाठी नसून गायली जाण्यासाठी आहे. गीतरचनेच्या अनेक अंगांवर - वृत्त, विषय, काव्यसंकेत - संस्कार करणारी मूलभूत शर्त ही गेयतेची आहे.

पाडगांवकर : गीताच्या व्यावहारिक बाजूचा मी कटाक्षाने उल्लेख केला तो एका विशिष्ट परिस्थितीची मला जाणवणारी कारणमीमांसा मांडण्यासाठी. ही वस्तुस्थिती आहे, तिचा परिणाम होतो, एवढेच मला ढोबळपणामागचे कारण सांगण्यासाठी सुचवायचे होते. मी तर पहिल्यापासून असे म्हणतोच आहे की तात्त्विकदृष्ट्या निर्मितीच्या प्रकृतीचा विचार करता गीत आणि कविता यांत लेखनप्रेरणेच्या संदर्भात मूलभूत फरक नाही. अर्थात ही माझी मीमांसा आधुनिक कालखंडातल्या गीतप्रकारांशी संबंधित आहे. यानंतरचा तुमचा प्रश्न आहे तो गीताची संकल्पना आणि गेयता यांच्या संबंधाविषयीचा. इथे 'गेयता' या शब्दाचा अर्थ 'गीत कुणी तरी गाणार आहे' असा व्यावहारिक करायचा की अनुभवाच्या रचनेची अपरिहार्य प्रकृती असा करायचा? मला वाटते ती अनुभवाची अपरिहार्य अशी प्रकृती असते. म्हणजे असे की एखादा अनुभव मला अशा रचनेतून व्यक्त करावासा वाटतो की जिला तुम्ही गेय म्हणता. ती त्या रचनेचे व्यवच्छेदक लक्षण होऊन बसते. या अर्थाने गीताला मिळणारा विशिष्ट आकार निश्चित होतो असे जर तुम्हाला म्हणायचे असेल तर मला मान्य आहे.

रानडे : मी सुरुवातीपासून हेच म्हणत आलो आहे आणि तुम्ही ते इतक्या वेळाने तुमच्या पद्धतीने अनेक वेळेस होऊन मान्य करता. काही अनुभव सांगावेसे वाटतात आणि काही अनुभव गावेसे वाटतात. याचा अर्थ असा की यामागच्या रचनेच्या प्रेरणा या भिन्न असतात. मी म्हणतो त्याप्रमाणे प्रेरणांच्या या भिन्नतेमुळे तुमच्या रचनेवर काय परिणाम होतो? तिच्यावर कोणती बंधने पडतात? किंवा तिला कोणता वाव मिळतो?

पाडगांवकर : अनुभव सांगावासा वाटला किंवा गावासा वाटला तरी दोन्ही बाबतीत शब्दांची लयबद्ध रचना अभिप्रेत असतेच. या लयबद्धतेचे आविष्कार वेगवेगळ्या घाटांनी होत असतात. त्यातल्या एका प्रकारच्या घाटाला तुम्ही 'गेय' असे म्हणता, या गेयतेत सुद्धा पुन्हा वेगवेगळे घाट असतात. परंतु यामुळे रचनेच्या मूलभूत प्रेरणेत फरक आहे असे म्हणणे योग्य होईल की लयबद्धतेतही विविध आविष्कार आहेत असे म्हणणे योग्य होईल? तुम्ही संगीतशास्त्रज्ञ आहात, या प्रश्नावर तुम्ही थोडा प्रकाश टाका. मग त्यानंतर या गेयतेचा माझ्या रचनेवर कोणता परिणाम होतो या प्रश्नाकडे मी वळतो.

रानडे : पाडगांवकर, हा तुमचा प्रश्न खरोखरच महत्त्वाचा आहे. 'लय' ही संकल्पना सर्व कलाक्षेत्रात जवळजवळ सरसकटपणे वापरली जाते, परंतु कलाकलांच्या प्रकृतिभेदानुसार या संकल्पनेचे 'कॉन्टेशन्' वेगवेगळे असते, ही गोष्ट बऱ्याचवेळा नजरेआड होते. उदाहरणार्थ, लय ही संज्ञा जेव्हा आपण कवितेच्या संदर्भात वापरतो तेव्हा आपल्या मनापुढे दोन अर्थ असू शकतात. एक बोलीभाषेच्या अंगाने भाषा वापरली जात असता त्यात होणारे आघात, त्याच्या कमीअधिक वेगामुळे निर्माण होणारी विरामस्थाने हा लय या संज्ञेचा पहिला अर्थ. दुसरा अर्थ आपल्याला छंद आणि वृत्त यांच्या वापरात आढळतो. या दोन्हीमधला फरक नीट तपासण्यासारखा आहे. पहिल्या अर्थाने लय जेव्हा रचनेत अवतरते तेव्हा तिचे बोलीभाषेशी जवळचे नाते असते; त्यामुळे एखादा आकृतिबंध पुरा करून किंवा त्याचे एक आवर्तन संपूर्ण पुढे मांडून मग पुन्हा सुरुवात करणे हा भाग 'लय' या संज्ञेच्या पहिल्या उपयोगात येत नाही. ज्या क्षणी तुम्ही एखादी रचना छंद वा वृत्त यांनी बांधून टाकता त्या वेळेला एक प्रकारचे आवर्तन, एक प्रकारचे नादवर्तुळ निर्माण होत असते. या नादवर्तुळामुळे तुमच्या अनुभवाच्या आविष्काराचे खंडसुद्धा निश्चित होऊ लागतात. परिणामतः अशा प्रकारचे खंड पडणे, हे ज्या अनुभवाच्या प्रकृतीच्या विरुद्ध जाईल ते अनुभव व्यक्त करण्यासाठी छंदाचा पाठपुरावा करणे मुळातच अशक्य होऊन बसते.

पाडगांवकर : लय या संज्ञेप्रमाणेच आणखी एक संज्ञा गीताशी संबंधित असते. ती म्हणजे 'ताल'. या संज्ञेच्या संदर्भात ताल या संज्ञेचा तुम्हाला कोणता अर्थ अभिप्रेत असतो?

रानडे : आधी लयतत्त्वाचे जे दोन अर्थ आपण पाहिले त्यातला छंदाशी संबंधित असलेल्या दुसऱ्या अर्थाचीच पुढची अवस्था म्हणजे ताल असे म्हणता येईल. छंदामध्ये एका नादाची आकृती निर्माण होते हे आपण जाणतोच, परंतु या नादाकृतीत दोनच घटक असतात असे म्हणता येईल. हे दोन घटक म्हणजे कालाचे (टाइम) ऱ्हस्व आणि दीर्घ तुकडे दर्शविणाऱ्या 'मात्रा' हे होत. परंतु तालामध्ये केवळ मात्रा नसतात. तालातल्या मात्रा अक्षरावर वा तबल्याच्या बोलावर आरूढ होऊन येत असतात. सात मात्रांचा एखादा छंद किंवा तितक्याच कालखंडात बसणारे वृत्त यांपेक्षा सात मात्रांचा 'रूपक' ताल वेगळाच होतो. कारण या तालातील प्रत्येक मात्रा ज्या अक्षरामुळे जिवंत होते त्या अक्षरांनासुद्धा एक स्वतंत्र नादाकृती असते. या नादाकृतीला जमेस धरून मगच गीताचे अंतिम स्वरूप कल्पणे शक्य आहे. या संदर्भात पहिल्याने लयीचा छंदोनिविष्ट अवतार आणि आत्ताच उल्लेखिलेला ताल-संबंधित अवतार यांचे बंधन कवीवर पडते आणि त्याच्यातला गीतकार या बंधनाखालीच कार्य करतो. या बाबतीत तुमचा अनुभव काय?

पाडगांवकर : इथे बंधन हा शब्द अर्थातच रूढ अर्थाने वापरून चालणार नाही. कारण हे बंधन कलावंताने स्वतःहून आतून स्वीकारलेले असते, म्हणजेच ते बंधन नसून त्याच्या निर्मितीची ती एक अपरिहार्य, अंतःप्रेरणेने स्वीकारलेली गरज असते. मी जेव्हा एखादी रचना मुक्तछंदात करतो तेव्हाही शब्दांच्या आघातांच्या आणि विरामांच्या संबंधांची काही एक आंतरिक बंधने मी

स्वीकारलेलीच असतात. अशाच तऱ्हेची बंधने मी गीतातही स्वीकारतो. रचनेच्या पातळीचा विचार करताना या दोन्ही बंधनांच्या बाबतीत मला काही जबाबदाऱ्या स्वीकाराव्याच लागतात. यात एक प्रकारची जबाबदारी कठीण आणि दुसऱ्या प्रकारची सोपी, असे नसते. छंदोबद्ध रचनेत ही जबाबदारी अधिक गुंतागुंतीची आणि कठीण असते असे मानण्याचा प्रघात आहे. परंतु हे मानणे बरोबर नाही. या दोन्ही प्रकारच्या रचनेत स्वतःचे असे एक तंत्र असते. आणि चांगला कलावंत या दोन्ही प्रकारच्या तंत्रांच्या बाबतीत सारखाच वाकबगार असतो.

रानडे : परंतु आपण गेयतेचे सूत्र सोडून चालणार नाही. छंदोबद्ध रचना आणि मुक्तछंदातल्या रचना या दोन्हीमध्ये तुम्ही म्हणता त्याप्रमाणे शब्दांची आघात, विराम यांनी युक्त अशी रचना असते हे तर खरेच; पण मुक्तछंदामधली रचना अर्थानुसारी असते. अशा रचनेत येणारे विराम वा आघात यांचे नियंत्रण आशय वा अर्थ नीट व्यक्त होणे, हे उद्दिष्ट साध्य करित असते. परंतु छंद वा मगाशी म्हटल्याप्रमाणे त्याचे अधिक संस्कारित स्वरूप जो ताल यांच्या नियंत्रणाखाली जेव्हा कवी अभिव्यक्ती करू लागतो तेव्हा छंद आणि ताल यांचे बंधन त्याला जाणवते. ते संगीतानुसारी असते असे म्हटले पाहिजे. एका अर्थाने असे म्हणता येईल की, काव्य, कविता आणि गीत अशा तीन कोटी (कॅटेगरी) जर मानल्या तर अर्थाचा प्रभाव काव्यांत अधिकात अधिक व संगीताचा प्रभाव गीतात जास्तीत जास्त असतो. मध्ये छंद आणि वृत्त यांच्यासह अवतरणाच्या कवितेने संगीताचा हात एका बाजूने व अर्थाचा हात दुसऱ्या बाजूने धरलेला असतो. काव्याकडून गीताकडे होणारा हा प्रवास एका दृष्टीने चालीकडे होत असतो, असे म्हणण्यास हरकत नसावी.

पाडगांवकर : संगीत किंवा चाल हा शब्द जेव्हा तुम्ही वापरता तेव्हा माझ्या मनात उभी राहते स्वरांची बंदीश. स्वाभाविकच माझ्या मनात असा विचार येतो की मी जेव्हा शब्दरचना करतो तेव्हा स्वरांच्या या बंदीशीचा विचार तरी माझ्या मनात असतो काय? तसा तो नसतो हा माझा अनुभव आहे. शब्द काही तरी व्यक्त करतो. या प्रक्रियेला आपण शब्दशक्ती असे म्हणू. कविता ही अर्थानुसारी असते आणि गीत हे संगीतानुसारी असते असे तुम्ही म्हणता. मला असे वाटते की कविता काय किंवा गीत काय या दोघांतूनही कवी अनुभव व्यक्त करित असतो. अनुभवात विचार, भावना, संवेदना हे तीनही घटक असतात. कविता अर्थ म्हणजे केवळ विचार व्यक्त करते असे नव्हे. काही वेळा संवेदनांची आकृती व्यक्त करण्यासाठी कवितेचा जन्म होतो. अशा वेळी शब्दांच्या रचनेला अर्थ नसतो. विचार, भावना, संवेदना हे तीनही घटक व्यक्त करण्याचे कार्य शब्दशक्तीचे आहे. शब्दशक्ती ही गोष्ट रचनेच्या वेगवेगळ्या अंगांनी साधीत असते. मग ती कविता असो वा गीत असो.

रानडे : पाडगांवकर, कवितेत विचार, भावना, संवेदना इत्यादी सर्व असतात हे खरे, पण या सर्वांना वाचा फुटते आणि आकार लाभतो तो शब्दांच्यामुळे. या शब्दांनी हे कार्य पूर्णतः पार पाडले नाही किंवा त्यांच्याकडून ते पूर्ण करून घेण्यासारखी परिस्थितीच नसली की स्वरांची मदत घ्यावी लागते. याची जाणीव आणि या जाणिवेचे फलित म्हणजे गीत होय असे तुम्हास वाटत नाही काय? आणि या पार्श्वभूमीकडे पाहता कवी 'गीत' रचतो तेव्हा त्याच्या पुढे चाल नसते असे म्हणण्यांत कितपत अर्थ आहे? कारण मुळात शब्दांनी ज्याच्याकडे केवळ निर्देश केला आहे असे काही तरी व्यक्त करण्यासाठी स्वर तिथे (काहीसे अमूर्त) असतातच, असे नव्हे काय? तुमच्या एखाद्या गीताला चाल लावल्यानंतर जेव्हा तुम्ही ही चाल चांगली आहे किंवा नाही असे म्हणता तेव्हा तुमच्या मनापुढे एक अमूर्त चाल नसतेच असे कसे म्हणता येईल?

पाडगांवकर : तुमचा प्रश्न फार महत्त्वाचा आहे. मला तो सुटला आहे, असा दावा करण्यात काही अर्थ नाही. म्हणूनच या प्रश्नाचे निर्णायक उत्तर मी देतो आहे असा आव न आणता मी माझा वैयक्तिक अनुभव इथे सांगणार आहे. गीत लिहीत असताना संगीतरचनाकाराच्या दृष्टीने ज्याला चाल म्हणता येईल तिचा स्पर्शही मला झालेला नसतो. माझा अनुभव त्या अनुभवाला योग्य अशा वृत्तात मी व्यक्त करतो - हाच माझ्या गीताचा आकार असतो. मी लिहिलेल्या या गीताला संगीतकार चाल लावतो. ही चाल

ऐकल्यानंतर ती जेव्हा चांगली आहे किंवा वाईट आहे असे मी म्हणतो, तेव्हा त्या चालीचा 'स्वरांची बंदीश' एवढाच अर्थ मला अभिप्रेत नसून माझ्या गीतातला अनुभव समर्थपणे व्यक्त करणारी 'स्वरांची बंदीश' हा अर्थ मला अभिप्रेत असतो. काही चाली 'चाली' म्हणून चांगल्या असल्या तरी गीतातला भाव त्या योग्य रीतीने व्यक्त करित नाहीत, असे आपल्याला वाटते. याचा अर्थच असा की माझी शब्दांची बंदीश आणि संगीतकाराची ही स्वरांची बंदीश यांचा काही तरी घनिष्ट संबंध असला पाहिजे. परंतु हा संबंध जाणीवपूर्वक गृहीत धरून मी रचना केलेली नसते. स्वरांची ही बंदीश स्वतंत्र कला आहे, असे मला वाटते. गीतातला भाव तिला व्यक्त करायचा असतो या अर्थाने तिला आश्रयी कला म्हणा हवे तर.

रानडे : असे म्हटल्याने आपला प्रश्न पुरेसा स्पष्ट होतो असे मला वाटत नाही. अशी कल्पना करा की एखाद्या गीताला चाल लावली आणि नंतर त्या गीताचे शब्द नजरेआड केले; यानंतर त्याच शब्दांना दुसरी चाल लावणे किंवा त्याच चालीला अनुरूप अशी दुसरी शब्दरचना शोधून पूर्वीइतकाच यशस्वी आविष्कार साधणे शक्य आहे का? मला तर असे वाटते की गीताला लावलेली चाल एका अर्थाने पाहाता स्वतंत्रपणे स्वररचना म्हणून आपल्या पायावर उभी राहणे ही गोष्ट चाल गीताला नीट बसलीच नाही याचे लक्षण मानली गेली पाहिजे. या अर्थाने एका गीताला एकच चाल (एका वेळेस) लागू शकते. अशी जेव्हा चाल लावलेली असते तेव्हा गीताच्या गुणवत्तेत चालीमुळे अशी काही भर पडलेली असते की चालीशिवाय वावरली ती केवळ कविता; चालीसह अवतरले तेच 'गीत' असे म्हणावेसे वाटते. तुम्ही म्हणजे कवी लोक शब्दांमध्ये जे काही करू शकत नाही त्याची पूर्तता जणू काही स्वरांच्या आधारे करू पाहात असता.

पाडगांवकर : एका संगीतकाराने गीताला लावलेली चाल अपरिहार्य आहे असे आपण धरून चालू. समजा, तेच गीत आपण दुसऱ्या संगीतकाराकडे दिले तर पहिल्या चालीपेक्षा संपूर्णपणे वेगळी चाल तो बांधील आणि ही चाल या दुसऱ्या संगीतकारापुरती अपरिहार्य असेल. या दोन्ही चाली जर मी ऐकल्या तर त्यातली माझ्यापुरती अपरिहार्य कोणती हा माझ्या वैयक्तिक मताचा भाग होईल. या अर्थाने गीताला केवळ एकच चाल असते असे विधान करणे कठीण होईल. तेव्हा रसिक श्रोता अपरिहार्य चाल आपल्यापुरती निवडत असतो.

तुमच्या दुसऱ्या प्रश्नाविषयी मला काय वाटते ते सांगतो. जो आशय माझ्या गीतात नाही किंवा आपण असे म्हणू की जो आशय माझ्या गीतात थोडा कमी पडतो तो संगीतकार आपल्या स्वरातून उभा करतो, हे मला पटत नाही. मी फार तर असे म्हणून की गीत ऐकत असताना स्वरांमुळे तो आशय उत्कटपणे अनुभवायला तुम्हाला मदत होते आणि त्यामुळे तुम्हाला असा भास होतो की गीतात जे कमी होते ते या स्वरांनी उभे केले. खरे म्हणजे कवितेची बंदीश आणि चालीची बंदीश हे दोन समांतर प्रवाह असतात. दोन्ही प्रवाह आपल्याला एकाच वेळी जाणवतात. तसे ते जाणवणे ही गीत या अनुभवाची एकात्मता होय.

रानडे : चालीने कवितेतला आशय केवळ उत्कट होतो (म्हणजे त्याच्या आशयात पूर्वी नसलेले असे काहीतरी चालीमुळे जाणवत नाही) असे म्हणण्यात माझ्या मते संकल्पनांच्या पातळीवरचा गोंधळ होत आहे. चाल जर स्वररचना म्हणून लक्षात राहिली तर ती चाल न होता 'धून' आहे असे म्हणायला हवे. याचाच अर्थ असा की या धुनेस शब्दांची अपेक्षा नाही आणि या शब्दांनाही धून असणे हे त्यांच्या पूर्ततेसाठी आवश्यक भासत नाही. पण असे गीताच्या बाबतीत होत नाही. जेव्हा तुम्ही एखादी रचना गीत म्हणून साकार करता तेव्हा या व्यापारात अंतर्भूत असलेल्या गीताच्या संकल्पनेतच चालीची अपेक्षा रुजलेली असते. तुम्ही समांतरत्वाची जी कल्पना मांडली आहे त्याचा उलगडा चाल आणि धून यांतला फरक लक्षात घेतला तरच होऊ शकतो. असा काही आशयप्रवाह असतो की ज्याला समांतर का होईना, पण स्वरांचा दुसरा एक प्रवाह आवश्यक भासतो, इथे चाल अवतरते. चालीची संकल्पना कार्यकारी होते. ज्यावेळी असा स्वरांचा समांतर प्रवाह आवश्यक वाटत नाही तेव्हा जर स्वररचना मनात रेंगाळली तर ती धून म्हणून, तिच्यामागे शब्दांचे संचित वा आकर्षण नसते.

पाडगांवकर : प्रत्येक चाल ही एक धून असतेच. गीतातील आशयाच्या संदर्भात ती समांतरपणे ऐकली की ती चाल म्हणून सिद्ध होते. गीताच्या बाबतीतही असेच म्हणता येईल. प्रत्येक चांगले गीत नुसतेच वाचले तर ती कविता असतेच. ती स्वरांच्या समांतर प्रवाहात ऐकली की गीत म्हणून सिद्ध होते.

रानडे : आपण आता एका दुसऱ्या प्रश्नाकडे वळू. सर्वसाधारण रूढ प्रथा अशी दिसते की शब्द आधी आणि मग चाल. माझ्या मते या प्रथेमुळे संगीतरचनाकाराला एक प्रकारचे जादा बंधन घेऊन काम करावे लागते. जर शब्द आणि त्यांचा आशय यांपासून निघून संगीतकार चालीपर्यंत पोचतो तर त्याप्रमाणे चालीपासून निघून कवीने शब्दरचनेपर्यंत का पोहोचू नये? आताच्या परिस्थितीत छंद, वृत्ते इत्यादी बाबतीतील काव्यक्षेत्रातील बंधनातच संगीतकाराला वावरावे लागते. स्वर-लयींच्या अनेक रचना यामुळे शब्द-रूपांशिवाय राहातात. जर कवीने चांगल्या चालीस स्फूर्तिस्थान मानून कविता उभारण्याची प्रथा पाडली तर हे स्वररचनेचे एक नवीन क्षेत्र उपलब्ध होईल असे तुम्हांस वाटत नाही काय?

पाडगांवकर : ज्याचा उल्लेख तुम्ही बंधन म्हणून करता ते बंधन नसून चाल या रचनेची प्रकृतीच आहे. ही प्रकृती संगीतकाराला नाकारता येणार नाही असे मला वाटते. गीतातला आशय आपल्या स्वरांच्या माध्यमातून व्यक्त करणे हे त्याचे काम आहे. कवी चालीला स्फूर्तिस्थान मानीत नसतो, जो अनुभव त्याला व्यक्त करायचा असतो ते त्याचे स्फूर्तिस्थान असते. यात संगीतकाराने कमीपणा मानण्याचे कारण नाही. समजा संगीतकाराने एखादी धून बांधली आणि तिच्यावर कवीने उत्तम गीत लिहिले तर ते उत्तम गीत असल्यामुळे हरकत घेण्याचे काहीच कारण नाही. परंतु हा एक योगायोग झाला. या योगायोगामुळे गीतरचनेच्या प्रकृतीचा नियम सिद्ध होत नाही. अनुभवातून प्रेरणा होऊन गीत निर्माण करणे हाच कवीच्या रचनेचा धर्म होय. आणि कवीचा हा आशय स्वरांतून समर्थपणे आणि इमानाने व्यक्त करणे हा संगीतकाराचा धर्म होय. माझा हा दृष्टिकोन आत्मकेंद्रित आहे असे जर तुम्हांला वाटले तर माझा नाईलाज आहे.